

Dold stadsbebyggelse kommer i dagen

Kvarteret Skären på Norrmalm

Monica Fredriksson

Arkeologer vid Stockholms stadsmuseum följer kontinuerligt schakt som gatukontoret tar upp i gatorna, gropar som görs i källare inför grundförstärkningar och schaktningar på tomtmark inför nybyggnad inom den centrala delen av Stockholms innerstad, betecknad Fornlämning 103. Ibland ges tillfälle till systematiska undersökningar. Under senare år har mer omfattande undersökningar utförts bl a i kvarteren Skären på Norrmalm och Mälaren på Södermalm. På båda ställena påträffades rester av bebyggelse från tiden före de stora gaturegleringarna på 1640-talet. Arkeologer som deltog i undersökningarna berättar här om vad som kom i dagen.

Kvarteret Skären på Norrmalm

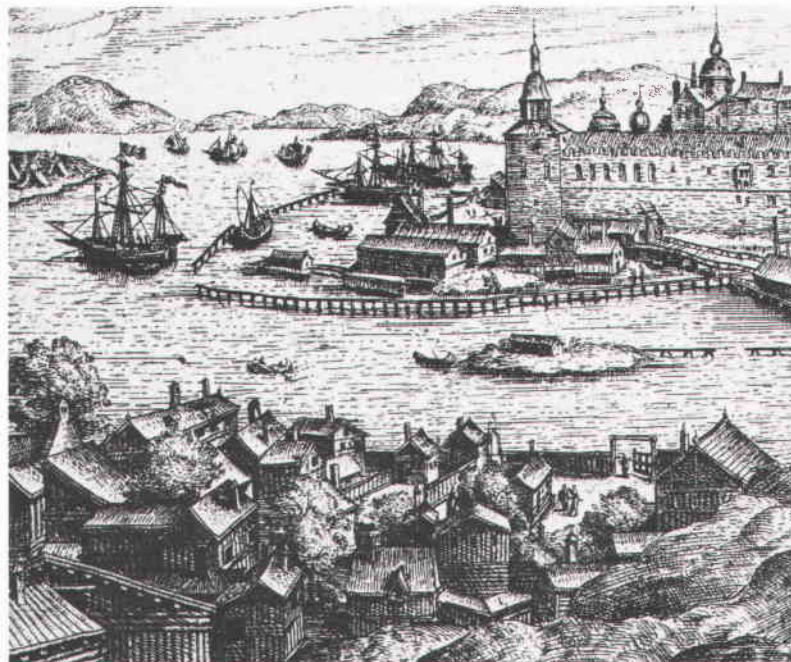
I Stockholm kan det fortfarande under asfalten och betongen finnas kvar delar av gammal bebyggelse och spår av äldre tiders sätt att leva. Under några månader vid jultid år 1982–83 pågick arkeologiska utgrävningar i kvarteret Skären på Norrmalm strax nordväst om Norrmalmstorg.

Liten bakgrundshistorik

Här har Saltsjöns vatten i äldre tid gått avsevärt mycket längre in i land. Efter århundraden av land-

Kvarteret Mälaren på Södermalm

Elisabeth Brynja och Per Nelson

Trähusbebyggelse på Norrmalm. Detalj ur kopparstick av F Hogenberg omkring 1585.

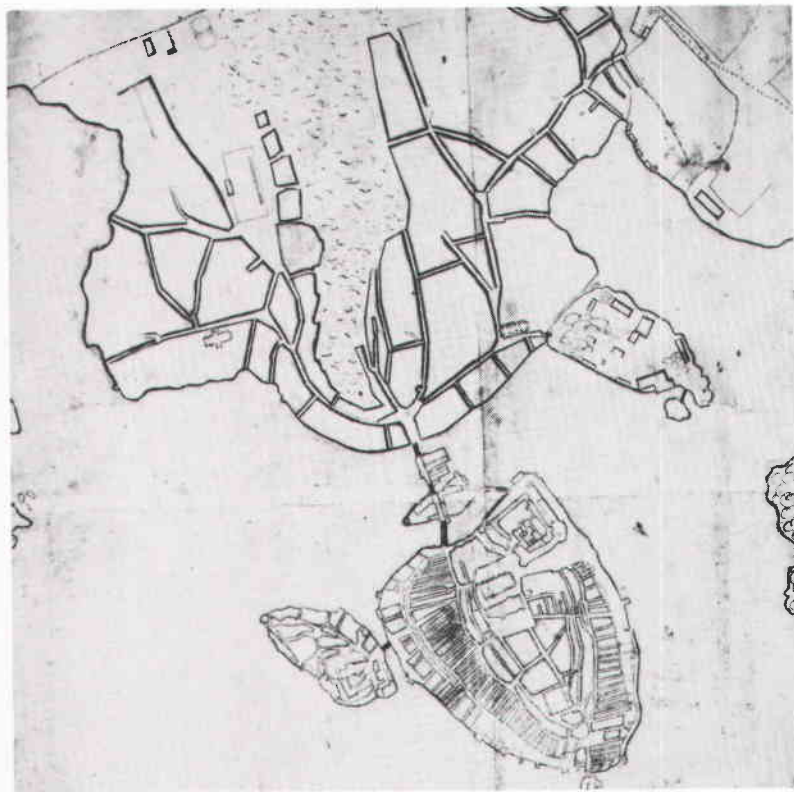
höjning och utfyllnader längs stränderna gick Ladugårdslandsviken, nuvarande Nybroviken, ännu vid 1600-talets mitt upp norr om nuvarande Norrmalmstorg. I viken mynnade Rännilen, som ledde från Brunnsviken genom Träsket vid nuvarande Roslags-torg.

Den bofasta befolkningen i denna trakt utgjordes till stor del av hantverkare. Många hantverk tex krukmakeri och garveri krävde god tillgång till vatten och förlades liksom eldfarlig verksamhet till strandkanten.

Bebyggelsen längs Norrmalms stränder bestod av ett gytter av timmerstugor, låga bodar och verkstäder. Bland dessa tätt byggda trähus hotade ständigt faran att elden skulle komma lös. Våren 1640 ödelades flera hundra gårdar på östra Norrmalm av en

Den äldsta Stockholmskartan upprättad på 1620-talet när Ladugårdslandsviken (Nybroviken) gick långt upp norr om Norrmalmstorg. Original i Stadsarkivet.

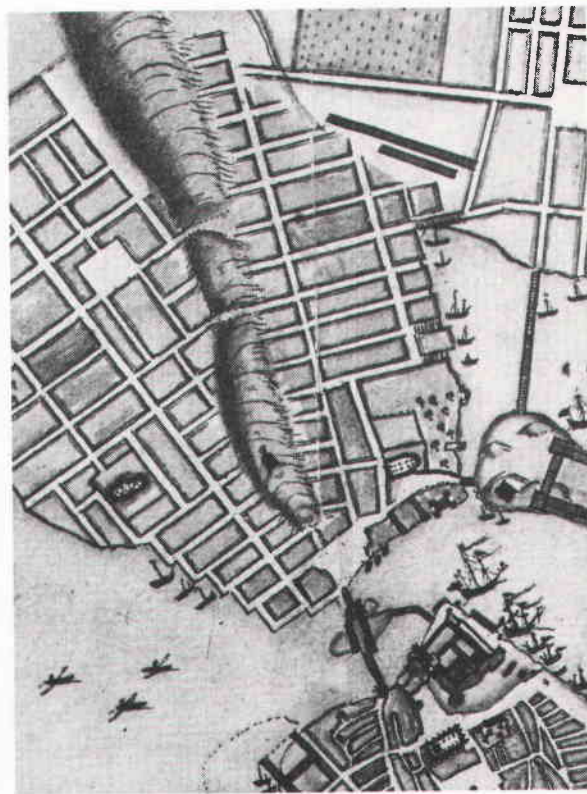
Karta över Stockholms stad och Norrmalm år 1645.

omfattande brand. Branden påskyndade den för hela Stockholm planerade gaturegleringen. De medeltida vägarna, gatorna och tomterna som följde terrängen skulle ersättas med geometriskt rätvinkliga gator, kvarter och tomter efter mönster av renässansens stadsplaner.

Efterhand som staden växte fyllde invånarna ut stränderna för att få större utrymme att bygga på. Trähusrester, murar, stengrunder, tappade föremål, matrester, trasiga eller utslitna ting, hantverksspill

De nya reglerade gatorna och de geometriska kvarteren är inlagda. Kvarteret Skären syns norr om Packartorget (Norrmalmstorg) och Kungsträdgården vid den västra stranden av Ladugårdslandsviken (Nybroviken). Detalj. Original i Kungliga biblioteket.

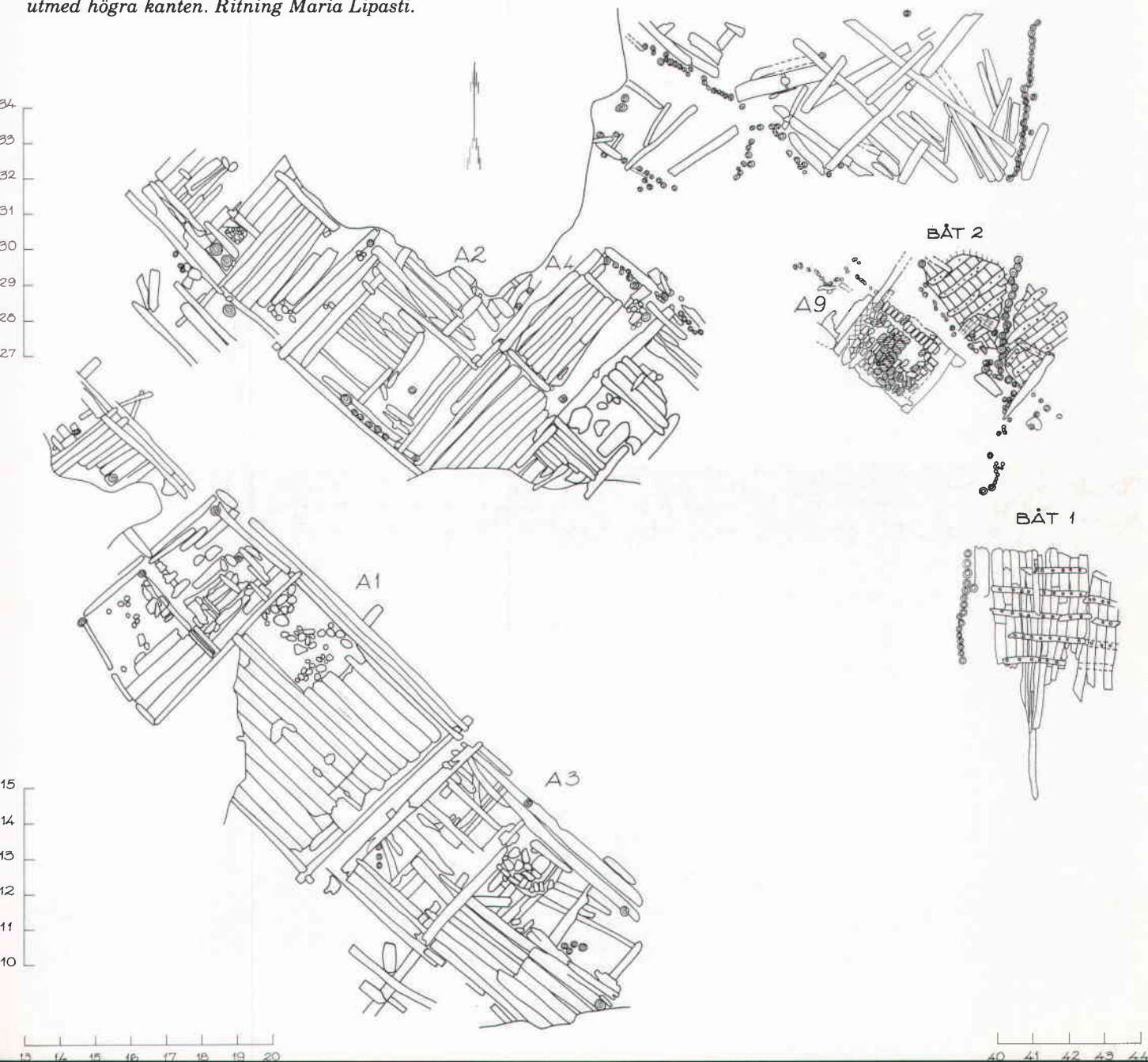

och allehanda avfall lagrades på vartannat. Strandlinjen gick på 1640-talet genom kvarteret Skären. Söder därom låg Fiskartorget, senare kallat Packartorget (Norrmalmstorg), ett hamntorg där skärgårdens folk lade till med sina skutor. Vid tidigare undersökningar i kvarteren runt omkring har påträffats spår av strandlinjen i form av kajskonningar, pålrader och sänkta båtar.

Översiktsbild av undersökningsområdet i kvarteret Skären. Bottenstockar och golv till trähusbebyggelsen före 1640 års gatureglering är delvis framtagna och syns snett genom kvarteret. De stockar som ligger i kvarterets sträckning är rustbäddar till de senare byggda stenhusen. Foto Arnd Fischer 1982, SSM.

Planritning av området upprättad vid undersökningen 1982-83. A1, A2, A3 lämningar av timmerhus, A4 broläggning, A9 ugn, allt från före 1640. Båt 1 och 2 ingår i utfyllnad av stranden. Pårad i nord-sydlig riktning utmed högra kanten. Ritning Maria Lipasti.

Utgrävningen

Kvarteret Skären ligger inom det område i Stockholm där man kan förvänta sig att det finns äldre kulturlager bevarade. När ett nytt kontorshus skulle uppföras i kvarteret på hörnet Norrlandsgatan–Smålandsgatan måste här alltså enligt fornminneslagen ske en arkeologisk undersökning. Stadsmuseets arkeologer gjorde ett provschakt genom området för att få reda på om här hade bevarats äldre lämningar. Sedan kunde man göra en bedömning av hur omfattande en arkeologisk undersökning skulle bli.

Där det inte tidigare schaktats för källare är det alltid troligast att det finns äldre kulturlager bevarade. Byggnaderna på hörntomten nr 1.2 var uppförda i mitten av 1800-talet och hade källare under husen. Husen på fastigheten nr 7.8 med Ditzingers vitvaruaffär mot Smålandsgatan var byggda vid mitten och slutet av 1700-talet och saknade i stort sett källare. På denna tomt fanns också en relativt stor obebyggd gård. Vid provschaktningen konstaterades att det i de fuktiga utfyllnadslagren på fastigheten 7.8 hade bevarats delar av trähus och pålar från tiden före 1640 års gatureglering. Det beslutades att en mer omfattande arkeologisk undersökning skulle genomföras. Det man då påträffade var bottenstockar, golv och syllar till knuttimrade hus, broläggningar, pålrader och två båtar allt orienterat mot vikens strandlinje, dvs snett igenom det nuvarande kvarteret. Av eldsvådan på östra Norrmalm fanns här också spår.

Trähus

Träbebyggelsen låg i två parallella rader som skildes åt av ett ca fem meter brett obebyggt område. I den sydliga raden låg två, eventuellt fler knuttimrade hus. I ett av husen (A1), som bör ha använts som bostad, fanns det tydliga spår kvar av rumsindelningen. Huset hade den traditionella formen av en enkelstuga, förr en vanlig husform på landsbygden

men även i staden. En enkelstuga består av tre rum – en storstuga med spis, en kammare och en förstuga.

Den sydvästra väggstocken i förstugan var avbruten på två ställen av stolpar och detta tolkades som att ingången legat mellan stolparna på husets sydvästsida. Ett kraftigt dörrlås påträffades i brandlagret längre in i förstugan. Plankgolv var till stor del bevarat i rummen.

I storstugan i huset fanns i det norra hörnet ett fundament av en stor murad spis. Intill spisen låg ett eldstål – dåtidens tändsticka.

Brandskiktet i huset bestod av sot, kol, en svart myllaliknande massa, fläckvis bevarad näver och mossa samt bränt virke i form av korta bitar i olika riktningar. I brandskiktet låg spillror av hushållet, bland annat bottnar till laggade skålar och ett större kärl.

Strax sydost om enkelstugan låg ytterligare ett

Knuttimrat hörn i enkelstugan. Foto Yvonne Strid 1983, SSM.

Trähus från 1600-talet i gården Kammakargatan 25 i Stockholm. Akvarell av W Odelmark 1918. Privat ägo. Foto SSM.

knuttimrat hus (A3), som sannolikt också använts som bostad. I det här huset var det svårare att avgöra hur rummen hade legat, eftersom träet i stockar och brädor var skadat och dåligt bevarat. En packning av gråsten och tegel betecknades som en eldstad och huset kan ha varit en enkelstuga. Vid eldsvådan hade det klarat sig bättre än hus A1, endast väggstocken som gränsade till enkelstugan var svedd av elden. Inne i huset fanns heller inga brandrester.

I den nordliga bebyggelseraden hade man på ett

större område lagt ut stockar och plank, en broläggning (A4) över de fuktiga utfyllnadsmassorna för att få fastare och torrare mark att gå på. Broläggningen var regelbundet lagd men man hade använt både uttjänt virke och ojämna stockar, bland annat en stock där gångjärn från en dörr fortfarande satt kvar.

Intill broläggningen i nordväst låg ett litet knuttimrat hus, (A2), där endast bottenstockarna till två långsidor och en kortsida var bevarade. Att detta hus hade blivit brandskadat vid eldsvådan var uppen-

bart, eftersom det fanns en stor mängd kol, sot och förkolnade stockar här. Träplankor, stockar och brädor fortsatte nordväst om huset men ingen tydlig begränsning kunde här utskiljas för en byggnad.

Vid strandkanten i den östra delen av området låg strax innanför pålraden, som utgjorde kajskoning, en ca 2 x 2 m stor ugnsbotten (A9). Ugnen låg i samma riktning som träbebyggelsen och bör också ha tillkommit före gaturegleringen. Den var uppbyggd av gråsten i botten och däröver en ram av stockar och två skift tegelsten i bruk. Troligen var det en ugn i en badstuga eller ett brygghus. Under en av stockarna låg en kvarnsten.

Sammanlagt påträffades 28 mynt från skedet Johan III:s tid till drottning Kristinas förmyndarregering. De äldsta mynten, som hittades i fyllnadslager under träbebyggelsen var präglade 1573, och de yngsta, hittade i lager över träkonstruktionerna, var från 1635. Mynten bekräftar och preciserar datering av trähusen till efter 1573 och före 1635. Denna tidsbestämning håller även med hänsyn till de två mynt i mässing, präglade i Nürnberg på 1580-talet, som framkom under ett av husen i fyllnadsmassorna upptagna i samband med djupare schaktningar för pålar. Det ena har en latinsk text som säger: "In mortem alterius tu spem tibi ponere noli HS", dvs: Sätt inte ditt hopp till en annans död.

Båtar

I anslutning till den norrsydligt gående pålraden, som utgjort 1600-talets strandlinje före regleringen påträffades två båtvrak.

Av båt 1 var bevarat botten och del av skrovets sidor, kölsvin, stäv, bottenstockar och en del av upplängorna. Bara det förliga partiet av skrovet från förstäven till mastspåret kunde friläggas och dokumenteras. Den dokumenterade delen av vraket hade en längd av 6,9 m, bredden var 3,6 m. Fartyget var huvudsakligen byggt av ek och borden var samman-

Bland fynden i fyllningslagren från före 1640 syns frv: passglas och remmare av grönt glas, Siegburgkrus med krönt riks(?)-vapen och årtalet 1589, hänglås, liten kvinnofigur (5,7 cm) i 1500-talsdräkt, gjuften i piplera, grönglaserad supkopp och där bakom tallrikar av rödgods med dekor av piplera, funna tillsammans i hus A3. Foto Henrik Hultgren.

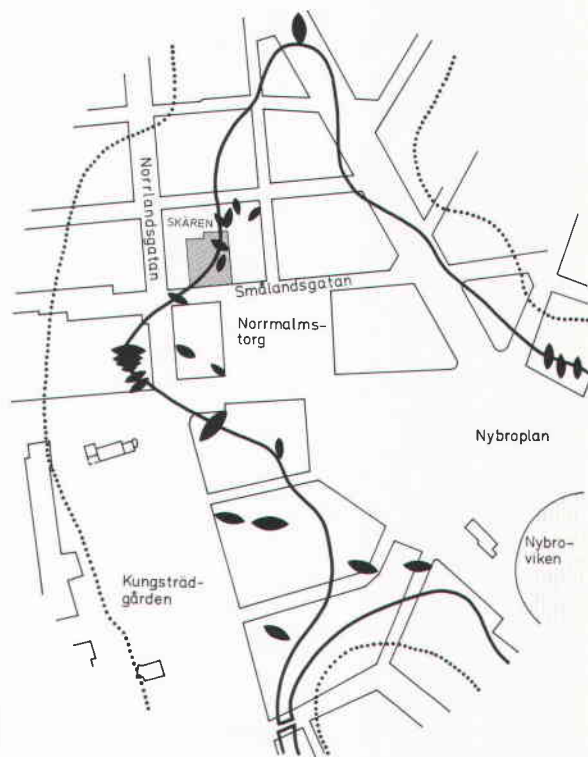
fogade med klinknaglar av järn. Förstäven var utfallande och krum och hade urtag för bordhalsarna. Kölsvinet var försett med ett mastspår som visar att fartyget varit riggat, förmodligen med *en* mast. Man kan anta att fartyget varit ett mindre, seglande lastfartyg.

Vraket av båt 2 utgjordes av delar av underskrovet av ett mindre, klinkbyggt fartyg med flat botten, huvudsakligen byggt av furu. De bevarade delarna utgjordes av köl, bordplankor, bottenstockar och upplängor. Bordplankorna var sammanfogade med

klinknaglar av järn. Fören låg i riktning mot söder, att döma av bordlaskarnas utförande. Vraket hade totalt en längd av c:a 4,5 m. Skrovets bredd i slaget kan beräknas ha varit c:a 3,2 m. Dess flatbottnade karaktär antyder att fartyget haft en funktion som lastfartyg. Det är oklart om fartyget har varit riggat. (Den skeppsarkeologiska informationen har meddelats av docent Carl Olof Cederlund, Statens Sjöhistoriska museum.)

Tidigare har vid olika schaktningar under senare delen av 1800-talet och framåt gjorts fynd av ett stort antal båtvrak längs 1600-talets strandlinje. I kvarteret Skären på tomt 4.5, Biblioteksgatan–Mäster Samuelsgatan framkom bland annat en skärgårdsskuta och en roddbåt vid schaktningsarbeten 1928. År 1971 påträffades sex båtar i samband med gräv-

Del av båt 1 fotograferad från norr. Foto A Fischer 1983, SSM.

Karta över delar av Norrmalm. Ursprungligen upprättad av Hans Hansson. Ritning M Lipasti.

ning för PK-huset i kvarteret Hästen vid Norrlands-gatan–Hamngatan.

Under 1600-talets snabba utfyllnader av stranden var säkerligen gamla båtar som fylldes med sten bra att lägga på botten som fastare underlag. Vid den här tiden uppläts sk vattentomter – det vill säga ett område i vattnet, som skulle fyllas ut och bli fast mark. Tomtinnehavaren hade i uppgift att själv göra detta och om han då kom över ett båtvrak bör det ha underlättat utbyggnaden av stranden.

En av båtarna (båt 2) var knäckt över pålraden.

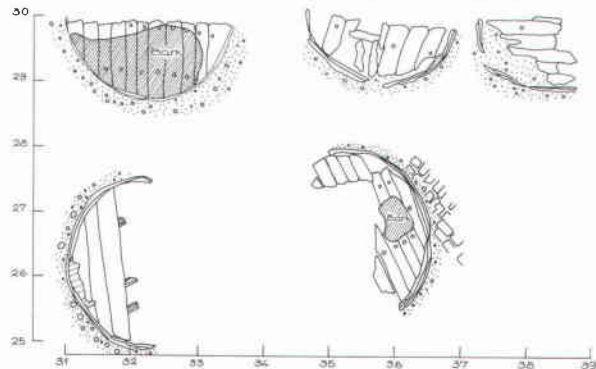
Den bör ha hamnat där i samband med utfyllnaden av stranden under 1600-talets senare del efter det att pålarna slutat att användas som kajkant. Den andra båten (båt 1) låg öster om pålraden ute i det dåvarande vattnet och kan alltså ha strandat och blivit liggande eller, som väl är troligast, också använts som utfyllnad. Ingen av båtarna var dock fylld med sten.

Garveri

Att garveriverksamhet bedrivits på området vittnar de rester av laggade träkar om som påträffades. Delar av stavar och bottnar till fem stora laggkar, ca 2,5 m i diameter, låg i två rader väster om ugnen (A9). Karen var placerade på ett tjockt lager av grus och sten. I flera av dem fanns rester av bark kvar från läderberedningen.

En av bottnarna låg över ett hörn av ugnen och ett annat kar stod på båt 2, som i sin tur låg över pålraden. Fyndomständigheterna pekar på att karen använts efter gaturegleringen och den fortsatta utfyllnaden av stranden. Enligt ägarlängder för kvarteret fanns här en garvare vid namn Staffan Mattson året 1644 och ett tjugotal år framåt.

Laggade träkar använda vid garvning av hudar. Karen är avskurna av senare bebyggelse. Uppmätning av författaren 1982. Ritning av M Lipasti.

En stor mängd föremål kom fram vid undersökningen, särskilt i de tjocka utfyllnadslager som tillkommit när 1600-talets strandkant byggdes ut.

Undersökningen pågick från november månad 1982 till februari året därpå. Vintern kom sent det året och den riktiga kylan och snön kom inte förrän strax före jul. Arbetet kunde till dess utföras under bar himmel. Visserligen kunde en del moment inte göras direkt på morgonen, utan fick vänta tills jorden tinat. Tack vare att området under lång tid inte behövde täckas med tält, kunde det fotograferas från hög höjd och vi fick en samlad bild av lämningarna.

Arkeologiska utgrävningar uppmärksammas ofta av allmänheten som brukar visa stort intresse för vad som kommer fram. Så var det också här, men efter den dramatiska händelsen på morgonen den 31 december när restaurang Fontainebleau i huset mitt över Norrlandsgatan sprängdes i luften, spärrade polisen av området och ingen som inte arbetade där fick tillträde. Grävningsområdet hade klarat sig helt utan skador vid explosionen. På tälten låg bara enstaka nedfallna rester av restaurangens nyårsdukning tex bitar av borddukar, serpentiner och färggranna pappersdekorationer.

Vid undersökningen i kvarteret Skären träffade vi för första gången på trähusbebyggelse av större omfattning från tiden före gaturegleringen. Vi har fått mått, typer och läge på åtskilliga småhus vid stranden av Ladugårdslandsviken och sett mönstret för denna bebyggelse snett igenom dagens kvarter med 1600-talets ändrade form, skala och riktning. Den bild de gamla kopparsticken visar har konkretiserats och berikats.

Byggherre och uppdragsgivare i kvarteret Skären var Fastighetsbolaget Hufvudstaden. Stadsmuseets arkeologer hade under utgrävningen ett fint samarbete med personal från Tunbergs Rivnings AB.

M F

Kvarteret Mälaren på Södermalm

Före gaturegleringen

På slänten mot Mälaren, nedanför kvarteret Överkirkaren vid Södermalmstorg, pågår arbeten för en uppfartsramp till Söderleden. Mellan rampen och Brännkyrkagatans mynning skall byggas hotell i Stock-

holms läns landstings regi. Många stockholmare minns säkert de kvarter som tidigare låg här, men som jämnades med marken i och med att Söderleden och tunnelbanan byggdes ut på 1950-talet. Då gatukontoret började schakta i april 1984, hade slänten legat orörd i 30 år. Ett virrvarr av bebyggelselämningar kom snart i dagen och arkeologer från stadsmuseet följde arbetena från början.

Utgrävningsområdet låg i slänten norrut nedanför Södermalmstorg mellan tunnelbaneviadukten och Centralbron. När området senast var bebyggt hette kvarteren från Slussen räknat: Järngraven övra, Mälaren (senare Lohiska bruket) och Guldfjärden större. På bilden syns byggnadslämningar, daterade till sen medeltid, i fd kvarteret Järngraven övra. Foto Kent Lundqvist, Stockholms-Tidningen, juli 1984.

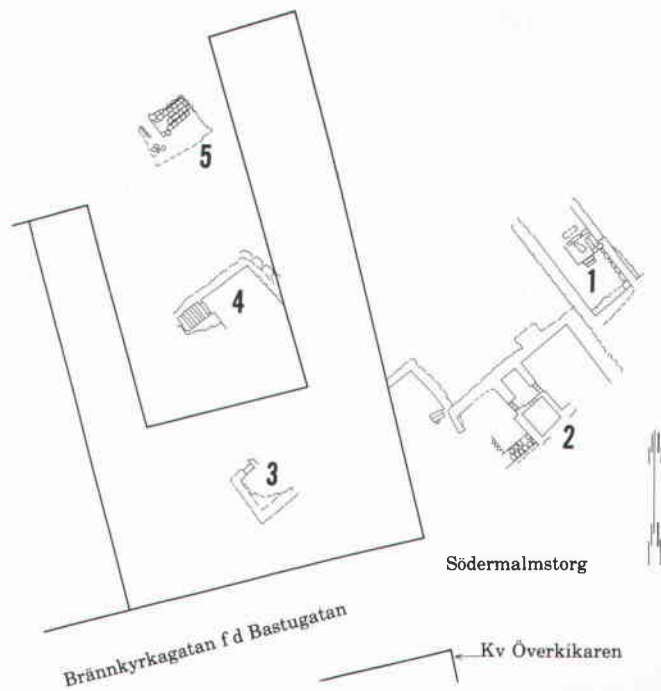
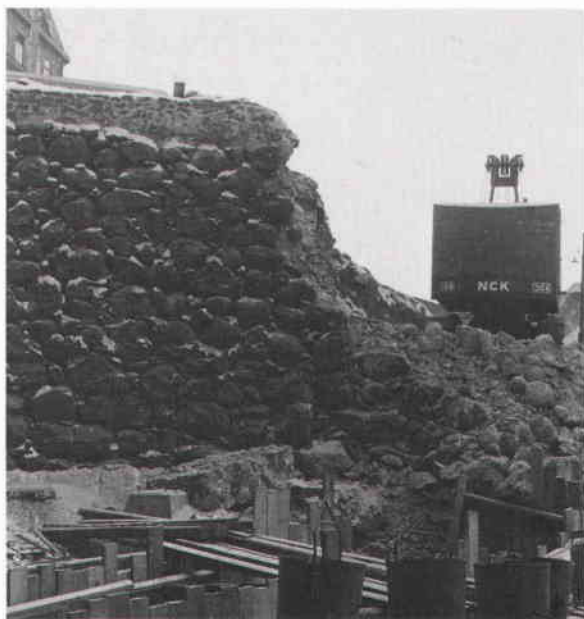

Detalj av F Hogenbergs kopparstick från 1570. I bildens mitt ligger det då omkring 20 år gamla Yttre Södertorn med port och vallgrav. Till höger i bilden ligger ännu de gamla yttre och inre porttornen kvar.

Nedan: Vallgravsmurarna försvann till största delen på 1930-talet. Bilden visar när ytterligare en bit av muren försvinner på 1950-talet. Vad som idag finns kvar av den fordom så mäktiga muren efter 1984 års schaktningar kan man skymta från tunnelbanetåget när det just lämnat Slussens station på väg norrut. Foto L af Petersens 1955, SSM.

Plan över framgrävda huslämningar. Den större rätvinkliga figuren är de la Gardies 1600-talspalats. De mindre figurerna numrerade 1-5 är de äldre husen som delvis låg under palatset. Ritning M Lipasti.

Yttre Söderport

Stockholms stad "är omgiven av djupa vatten och strida strömmar samt äger endast två portar..." skriver Olaus Magnus på 1500-talet. Bebyggelsen trängdes på medeltiden på holmen mellan dessa strömmar och runt staden gick en mur. Norr- och Söderström var strategiskt viktiga och här låg befästa porttorn. Vid mitten av 1500-talet byggdes på den yttersta spetsen av Södermalm ett nytt Yttre torn med stadspört för stadens försvar vid Söderström. Hela anläggningen omgavs av en djup stenklädd vallgrav, som grävts från Mälaren till Saltsjön.

Redan på 1600-talet, då staden växte ut på malarna förlorade Yttre Södertorn sin strategiska betydelse. Vallgraven och det runda tornet vid Söderström fick andra funktioner. 1662 flyttades järnvägen hit från Järntorget och vallgrav blev järngrav. I över 200 år vägdes och kontrollerades bergslagsjärnet här för att sedan exporteras ut i världen.

Ända fram till 1930-talet fanns stora delar av Yttre Södertorn och vallgravsmurarna kvar. När då bygget av Slussens trafikkarusell kom igång försvann det mesta av denna anläggning efter dokumentation. Tord O:son Nordberg som ledde den arkeologiska undersökningen lät göra en rekonstruktion i

Utgrävningsområdet sett mot norr. Tv syns resterna av de la Gardies 1600-talspalats, th bebyggelseämningar från före gaturegleringen på 1640-talet i kvarteret Järngravan övra. Fotot är taget uppifrån hörnhuset i kvarteret Överkikaren av G Fredriksson 1984, SSM.

modell av platsen på 1600-talet. Efter 1935 fanns bara en ca 20 m lång sträcka av vallgravsmuren kvar och 1984 försvann efter utgrävning ytterligare 10 m. I anslutning till den del av vallgravsmuren som senast togs bort fann vi ett av järnvågsmagasinen. I graven fanns ett 3 × 5 m stort rum byggt i tegel med en långväggen mot vallgravsmuren. Av murnings- tekniken att döma var det byggt på 1600-talet eller något senare.

Husen på sluttningen

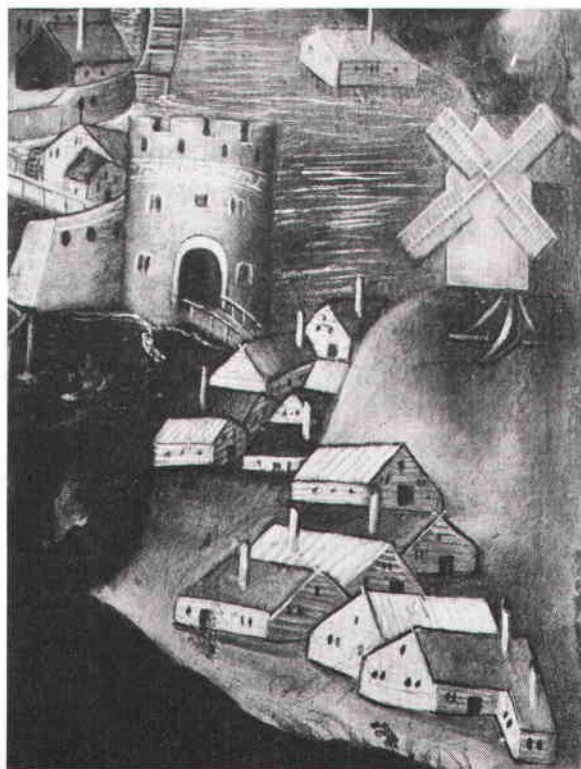
Väster om Yttre Söderport och vallgraven, på sluttningen ner mot Mälaren låg under senmedeltiden enstaka hus. Att något kunde finnas kvar till våra dagar av denna tidigaste Södermalmsbebyggelse var oväntat. Under 6 m tjocka utfyllnadslager eller under senare tiders byggnader låg resterna av fem hus. Det som återstod av husen var gråstensgrunder nedgrävda i åsgruset och rester av tegelmurar på dessa. Där golvrätter fanns kvar var de av kullersten, trä eller i ett fall huggna sandstensplattor. Till rummen ledde tegelfodrade ingångar med trösklar som också de var av tegel. I ett par rum kunde man på väggarna ana början till tunnvalvda tak. Det var svårt att avgöra i vilket förband murarna var uppförda men både de stora tegelstenarna och murbrukets konsistens hade medeltida karaktär. Det var källare till små hus. Två hus vars yta går att uppskatta mätte endast 50 (hus 1) respektive 80 m² (hus 2).

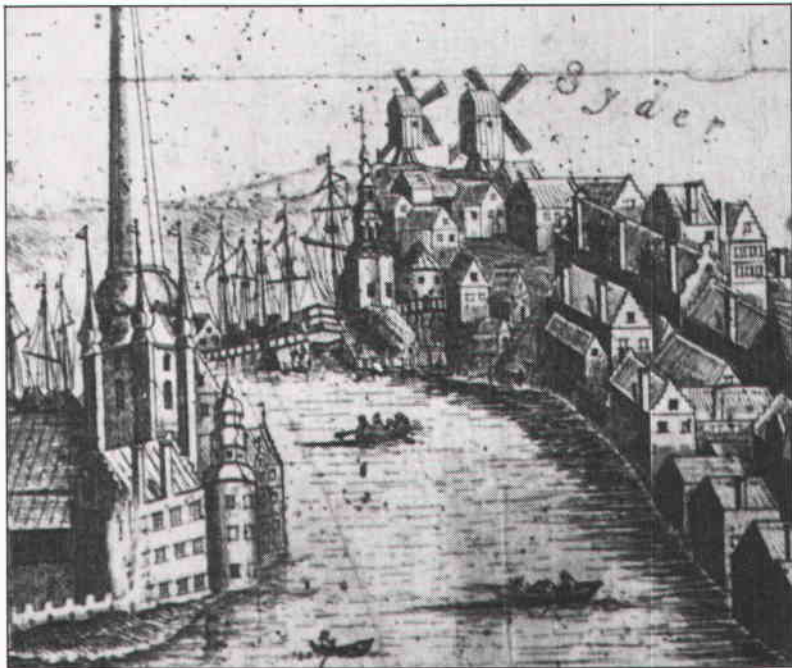
Vi vet genom köpebrevshandlingar från 1628 att bryggaråldermannen Jacob Feif köpte en gård invid Södermalmstorg, där han sen drev sin rörelse. I ett tidigare köpebrev från 1612 omnämns ett hus kallat badstugegården på Södermalm. På en tomtkarta från 1650-talet finns Feifs hus inritat som stenhus.

Överföres tomtkartan på utgrävningsplanen visar det sig att ett av de påträffade rummen utgör del av Feifs hus (hus 3). Rummet har en ingång från sjösi-

dan och då det ligger i sluttningen har sannolikt denna sida av rummet legat ovan jord. 1647 sålde Feif tomten med hus och pålad sjögård till Louis de Geer, som lär ha lagt ned betydande kostnader på det gamla stenhuset. Ett av de utgrävda källarrummen avspeglar denna byggnadsverksamhet (hus 4). Här visar murningstekniken och tegelstorleken att rummet byggts tidigast på 1600-talet. Ned till rummet ledde en rak, vacker trappa med huggna sandstens-

Detalj av Vädersonstavlan 1535 som skildrar området vid Söderström innan det nya yttre porttornet med vallgrav byggts. Genom gamla Yttre Söderport tv i bilden kom man in i staden. Kåkbebyggelsen nedanför kvarnberget har inte lämnat några klart identifierbara spår efter sig men möjligen har Södermalms badstuga varit belägen här.

Invid Yttre Söderport med det kyrktornslignande porthuset ligger på slänten ned mot Mälaren den bebyggelse som i läge, storlek och tid skulle kunna motsvara de undersökta husresterna 1–4. Detalj av Johan Sasses kopparstick, Stockholm från väster omkring 1650.

steg. Längre ned i schaktet, strax norr om de Geers trapprum framkom ett 4 × 4 m stort tegelfundament (hus 5). Det bestod av två skift tegel murade på en gråstenssula. Konstruktioner av detta slag hittades vid Riksdagshusgrävningen 1978 och har tolkats som ugnsfundament till medeltida badstugor. Redan på medeltiden fanns badstugor också på malmarna. I tänkeboken av 17 mars 1477 vill borgmästaren och stadens råd "forbiwda malmbona effter thenne tiidh ath eelda badzstuffwner" då de konkurrerar med badstugorna inne i staden. Förbudet hade inte avsedd effekt. Badstugeverksamheten i området från Mariaberget och ner mot Yttre Söderport fortsatte.

Om detta vittnar namnet Bastugatan, eller Badstugegatan som den tidigare hette. Den sträcker sig än idag från Mariaberget ner mot Södermalmstorg. Gatunamnet, ett av de äldsta kända på Södermalm, omnämns i ett testamente från 1602.

På Hogenbergs kopparstick, Stockholm från söder, 1570, trängs husen i staden på holmen, medan det som syns av Södermalm förefaller ganska öde och lantligt. På bilden skymtar hustak bakom Yttre Söderport.

I Karl Knutssons privilegiebrev 1456 bestämdes att på malmarna skulle endast kålgårdar och "lätt byggning" tillåtas och ända fram till 1500-talets slut hölls bebyggelsen tillbaka till förmån för täppor, kålgårdar och kreatur, som stadens borgare inte fick härbärgera på den tätbebyggda holmen. En annan och kanske viktigare orsak till byggnadsförbudet var den strategiska. Under medeltiden hotades Stockholm ständigt av fientliga angrepp. Bebyggdes malmarna kunde fienden förskansa sig i eller bakom byggnader som då skulle underlätta belägringen av staden.

På den tidigaste avbildningen av Stockholm, Vadersolstavlan från 1535, ser vi området kring Yttre Söderport från Mälarsidan. Där är just den sortens "lätt byggning" som omtalas ovan. De små husen har byggts upp efterhand och följt topografien. Människor som arbetade med skrymmande, eldfarligen eller illaluktande sysslor fick hålla till här och inte inne i staden. Dessa timmerhus har inte lämnat några spår efter sig. Möjligen har ugnsfundamentet till badstugan varit beläget i en sådan stuga. Husen har troligen försvunnit i samband med att vallgraven och försvarsverket anlades vid mitten av 1500-talet.

Under senare delen av 1500-talet och runt sekelskiftet 1600 växte sannolikt en ny bebyggelse upp i området. På Johan Sasses bild över Stockholm från 1650-talet syns två större och ett mindre hus mellan det runda Södertorn och gränden ner från Södermalmstorg till Mälarstranden. Hitom gränden ligger

Feifs praktfulla hus med trappgavel vänd mot betraktaren. Husen ligger ännu inte efter den gaturerlingsplan man från och med 1640-talet arbetade efter. De måste, för det raka gatunätets genomförande, ha försvunnit ganska snart efter bildens tillkomst. De tomtägare som fick sina hus rivna till följd av regleringen fick ersättning därför. Vi vet genom uppteckningar 1646, i samband med beräkning av fastighetens värde att snickaren Hans Birks hus låg vid Södermalmstorg. Det hade "verkstad i undervåningen med tre fönster och fyra glas i varje, ett kök med bakugn och en 'skön kökeskorsten'. En förstuga ledde till verkstaden. Härifrån gick en trappa till övervåningen, där det var två stugor (rum) och en kammare innanför den ena stugan samt en kammare i förstugan. Över den andra våningen var en vind med två sängkamarar för gesällerna och ytterligare en vind över denna. Under byggnaden fanns en välvd källare. Längre ned i gården stod en annan byggnad med vedbod och förstuga i undervåningen, nedgång till källare och uppgång till två nattstugor, av vilka den ena hade kakelugn samt en liten kammare." (Meyerson)

De två husen som beskrivs skulle kunna vara två av husen som syns i slänten på Sasses kopparstick från 1650-talet. De husen är de enda vid Södermalmstorg som har överensstämmande dimensioner. Det talas i uppteckningen om att den mindre byggnaden stod längre ned i gården, som om den låg i en sluttning. De undersökta källarresterna (hus 1-2) låg i backen ner mot Mälaren, liksom husen på bilderna. Båda de undersökta husen har haft den planlösning som skymtar i beskrivningen: ett större rum på var sida av en förstuga med trapplopp.

En av de påträffade grunderna (hus 2) skulle kunna höras till snickaren Hans Birks hus, medan hans lilla hus, längre ned i gården, inte lämnat något spår efter sig. Under senare tiders byggnader låg det som var kvar efter bryggårldermannen Jacob Feifs fina stenhus (hus 3). Resterna av ytterligare ett hus

(hus 1), delvis sammanbyggt med Birks hus påträffades vid grävningen. Vi ser husen närmast Yttre Söderport på Sasses kopparstick.

Husen synes ha tömts systematiskt, som vid planerad flyttning. Endast tre föremål kan knytas till källarna och perioden: en bennål, några skärvor rhenländskt stengods och en handkvarnsten.

Alla husen i slänten revs inför den förestående stadsplaneregleringen. Mängder av jord forslades hit för att plana ut den branta slänten och bereda plats för ny bebyggelse.

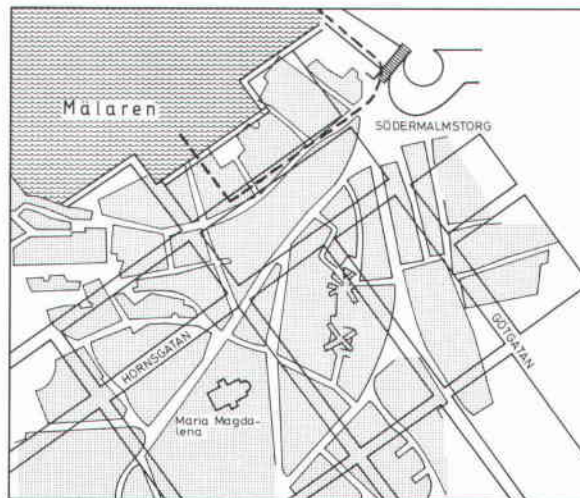
E B

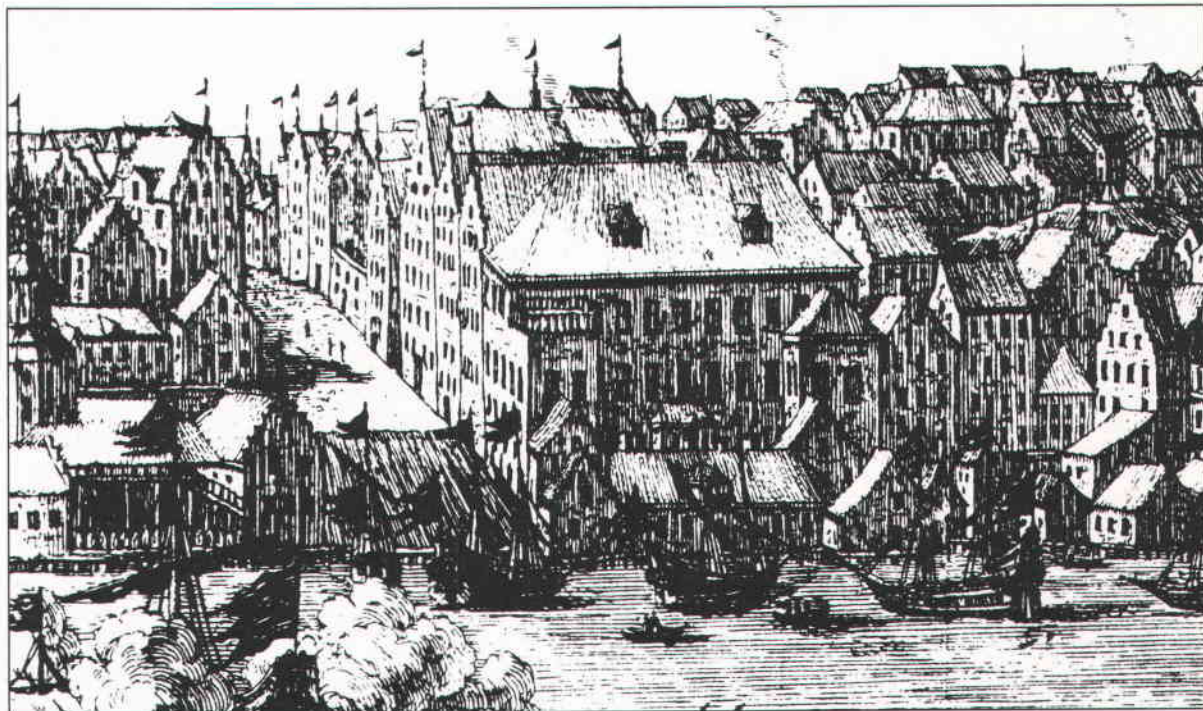
Efter gaturegleringen

Den bebyggelse som på 1640-talet och decennierna därefter började anläggas efter den nya rutnätsplanen, saknar inte heller den sitt intresse.

Man visste att på utgrävningsplatsen i fd kvarte-

Detalj av gaturegleringskarta från 1600-talets mitt med rutnätsplanen lagd på det medeltida gatunätet. Byggnadslämningar både från tiden före och efter regleringen påträffades inom det streckade utgrävningsområdet. Ritning M Lipasti.

De la Gardies palats vid Södermalmstorg med flyglar mot stranden syns mitt i bilden. Väster därom ligger det sk Lohiska sockerbruket. Av båda dessa byggnadskomplex påträffades rester vid utgrävningen. Detalj ur kopparstick, Karl X Gustavs likfärd 4 november 1660, av Jean le Pautre.

ret Mälaren legat en pampig byggnad som en gång varit Södermalms rikaste privatpalats. Under sin storhetstid på 1670-talet hade den ägts och bebotts av den berömda adelsläkten de la Gardie, men man visste inte särskilt mycket om själva byggnaden. Den förstördes i den katastrofala branden i juli månad 1759, då stora delar av bebyggelsen i Maria församling ödelades. De la Gardies palats hade alltså varit försvunnet i över 225 år.

Arkiven ger

Då vi började forska i kvarterets byggnadshistoria fick vi fram sambandet mellan den äldre bebyggelsen

på oreglerade tomter och den från tiden efter stadsplaneregleringen vid 1600-talets mitt.

Det tidigare beskrivna lilla stenhuset som tillhört Jacob Feif och som senare inköpts av Louis de Geer, "den svenska industrins fader", låg på den plats där palatset uppfördes. De Geers arvingar avyttrade tomten till holländaren Johan von Wullen, drottning Kristinas högt betrodda livmedicus. Han planerade att uppföra en ny byggnad på tomten, troligen efter den nya stadsplanen. Emellertid var han tvungen att följa med Kristina från Sverige vid hennes abdikation. Han återvände dock hit, men man vet inte säkert om han hann påbörja sitt bygge. Efter hans död 1658 sålde hans arvingar tomten till Daniel

Young, sedermera adlad Leijonancker. Han ägde byggnaden vid tiden för den första kända avbildningen, kopparsticket från 1661 som visar Karl X Gustavs begravningståg 4 juli 1660. Vi ser där en pampig byggnad inordnad efter den nya stadsplanen.

Om huset är uppfört av drottning Kristinas livmedicus von Wullen eller av Daniel Young vet man inte. Byggnaden var i alla händelser stor vid jämförelse med angränsande bebyggelse, om man får tro sticket. Huvudbyggnaden vid Bastugatan och Södermalmstorg hade tre höga våningar och var täckt med ett stort valmat sadeltak med små takkupor. Två flyglar sträckte sig ned mot vattnet. På den östra flygeln var en balustradomgiven altan. – Sticket visar också flera mindre byggnader nere vid strandkanten, bryggor och båtar.

Det finns en målade tidsbild med anknytning till detta hus. En bröllofsfest gick av stapeln här den 26 november 1663. Kuskar och lakejer som skulle hämta herrskapen väntade utanför på torget. Då de tyckte att väntan blev för lång anlade de en eld mitt på torget med de facklor som de hade med sig. De nöjde sig inte med det, utan antände även ett hustak. Det blev upptakten till en fullständig bärsärkagång på torget, där bodar antändes och förbipasserande människor antastades.

År 1670 köptes palatset av Pontus Fredrik de la Gardie för den ansenliga summan av 18 000 rdr specie, vilket visar att det var en ståtlig byggnad redan före hans tid. Men tydligen inte tillräckligt pampig ty Pontus Fredrik lägger ned stora summor på att bygga om och försköna. Detta framgår av hans bevarade räkenskaper (i Riksarkivet), där alla kostnader är noggrant redovisade. Bl a framgår att den kände stuckatören Carlo Carove var anställd för att iordningställa en "gipssal". Av en senare inventarieförteckning kan utläsas att väggarna var täckta med gyllenläderstapeter i olika färger för varje rum. Palatsets två flyglar mot sjön förstörades, särskilt den östra mot torget, vilken var fyra våningar hög

Pontus Fredrik de la Gardie är mycket elakt karakteriserad av den italienske diplomaten L Magalotti, som besökte Sverige 1674: "Som människa är han sötsur, nyckfull, ojämn, ytterligt vårdslös, utan vänner, snarstucken med barsk stämning och uppsyn. Han synes ständigt vara uppretad, är lättsinnig och begiven på vin och bordelliv, vilket likväl icke gör honom någon skada. Han har två små döttrar. Med sin hustru, som är syster till greve Königsmarck och medfört till honom en stor förmögenhet..." Oljemålning av Cornelius Picolet. Tillhör Sv porträttarkivet.

och hade tre portar och ingångar. Om man får tro sticket från denna tid pryddes nu den östra flygeln av ett säteritak. Borta var altanen på taket och i stället hade kommit en terrass på gården mellan flyglarna. Arkitekten för ombyggnaden var möjligen Tessin d ä.

Inga ritningar finns bevarade, som skulle kunna ge en mer detaljerad bild av byggnaden, t ex planlösning och storlek. Märkligt nog finns inte heller några

separata avbildningar av palatset. I Erik Dahlbergs kända verk *Suecia antiqua et hodierna* förekommer byggnaden på ett par ställen, men endast som bakgrundsmotiv eller, såsom i Sviddes stick från Skeppsholmen, som del av en stadsvy.

Pontus de la Gardie förde stort hus, det största på hela Södermalm åren 1670–92. Efter hans död 1692, hyrde hans änka Beata Elisabeth von Königsmark ut flera av de stora våningarna i palatset, bland annat till målaren Martin Mejtens. På 1720-talet kom huset genom arv i familjen Stenbocks ägo och senare genom gifte i Arved Posses. Under hans tid utsattes byggnaden för brand och fem år efter hans död förstördes den i den stora Mariabranden 1759.

I kvarteret Mälaren fanns även andra byggnader av stort intresse. Ett av Stockholms äldsta sockerbruk, det sk Lohiska bruket, med anor långt ned i 1600-talet, låg enligt en tomtkarta 1679 som västra granne till palatset. Även socker bruket förstördes i Mariabranden.

Utgrävningen

Sommaren 1984 gavs alltså tillfälle att verkligen ta reda på om det fanns någonting kvar av den en gång så ståtliga palatsbyggnaden och kanske få ytterligare information om den och resten av kvarteret.

Då slänten torvats av och grävskopan röjt undan

I mitten på bilden syns det sluttande Södermalmstorg och kvarteret Överkikaren omgivet av Hornsgatan och Badstugegatan, senare Brännkyrkagatan. Vid vattnet i bildens högra del ligger de la Gardieska palatset med flygeln delvis skymd av Yttre Söderport. Detalj ur Suecians stadsvy över Stockholm betraktat från Skeppsholmen. Kopparstick av W Swidde 1693.

fyllningsmassorna framträdde ett fantastiskt myller av murar och så småningom kontrasten mellan den tidigare beskrivna småskaliga bebyggelsen vid slingrande medeltida gator och den storskaliga bebyggelsen med kraftiga murar anlagda efter en rutnätsplan.

De frilagda murarna från tiden efter gatuegleringen talade sitt tydliga språk, om hur liten respekt man då hade för den äldre bebyggelsen. Staden skulle få ett nytt utseende efter renässansens ideal, allt det gamla fick jämnas med marken.

Utgrävningen av palatset bekräftade att det varit en pampig byggnad, storleksmässigt väl överensstämmande med avbildningarna på kopparsticken. Större delen av huvudbyggnadens dubbla källarvåningar var intakta och konstruktion och planlösning kunde fastställas.

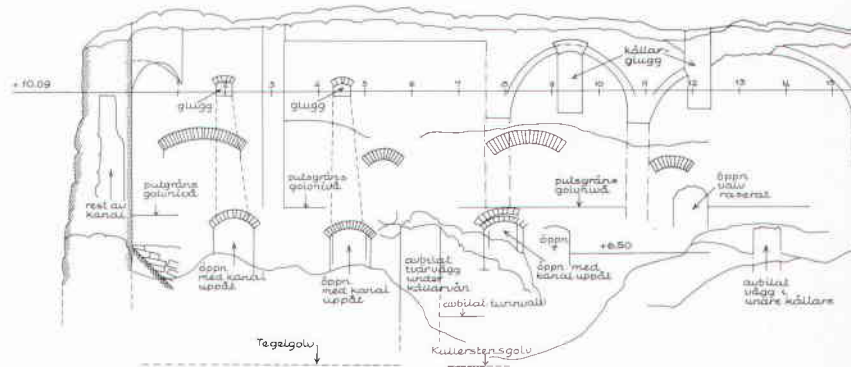
Särskilt spännande var det när grävskoporna närmade sig platsen för den östra flygeln. Av avbildningarna framgår att den var nästan lika stor som huvudbyggnaden. Den låg så placerad vid det publika torget att ett ståligt utförande krävdes. Flygeln visade sig vara märkvärdigt välbevarad. Murarna stod på sina håll till en höjd av fyra meter. I ett av källarrummen i denna flygel påträffades ett enormt lager kritpipor från mitten av 1700-talet. Ca 6 ton eller ca 700 000 stycken oanvända pipor låg fint staplade. Vi fann att "Handelsmännene Dufwenberg & Nordström som hålla öppna Bodar uppå Södermalms Torg" sålde kritpipor tillverkade av Olof Forsberg på Södermalm vid Långholmssundet. Det var deras magasin och lager vi träffat på. Det hade inte rörts efter branden 1759. Fyndet fick stor uppmärksamhet i massmedia och finns beskrivet i en artikel i Stadsvandringar 8.

Även den västra flygelns källarmurar påträffades. När vi grävde för att bestämma grundläggningsnivån i ett av utrymmena i flygeln kom det fram trappstenar och huggna sandstensdetaljer i fyllningen: ett tjugotal fragment av balusterdockor och ett vackert

Vy från väster över utgrävningsområdet. Ett myller av byggnadslämningar från olika tider. Personerna på bilden står i det de la Gardieska palatsets huvudbyggnad. I bakgrunden skymtar de äldre byggnaderna anlagda efter det medeltida gatunätet. Foto Kent Lundqvist, Stockholms-Tidningen, juli 1984.

Uppmåtningsritning av de la Gardieska palatsets södra källarmur, den bäst bevarade. Palatset hade källare i två våningar. Muren var bevarad till hela 9 meters höjd. En mängd kanaler, igensättningar och gluggar kunde iakttagas i murverket. Uppmåtning Gärd Fogde m.fl. Ritning M Lipasti.

kapitäl med akantusbladornament. Troligen har en gång dessa utsmyckningsdetaljer prytt palatsets fasader.

Av Suecians stick från Munkbron framgår att det skulle ligga en terrass med trappor mellan palatsets flyglar, varifrån man måste ha haft en fantastisk utsikt över Mälarens vatten och Stadsholmen. Ut till terrassen kom man bl a via en sjöport från den nedre källaren. Både öppningen och terrassen återfanns. Ovanför sjöporten påträffades även rester av puts med röd avfärgning, vilket stämmer överens med en

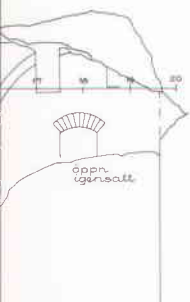
oljemålning från omkring 1700. Nedanför terrassen påträffades stora mängder ostronskal, säkerligen från fester i palatset.

Vid utgrävningen påträffades även murrester av det Lohiska sockerbruket. De låg vägg i vägg med palatsets västra gavel och flygel.

Varför bevarades murarna?

Hur kom det sig då att palatset och sockerbruket var så pass väl bevarat och att så mycket av murarna var

Vy från sydost mot Södermalmstorg. I bildens högra del kv Mälaren med ett rikt utsmyckat hyreshus i fem våningar ritat av J F Åbom 1862 och uppfört på de la Gardieska palatsets grundmurar. Huset revs på 1940-talet. Bilden är tagen 1905. Ur Lamms samling, SSM.

sparade under fyllnadsmassorna? Svaret måste ligga däri, att man alltifrån anläggandet enligt rutnätsplanen strävat att plana ut torget. Torgets yttre norra del har alltså fyllts på avsevärt. Av sticken framgår att marken ursprungligen sluttade ganska kraftigt ned mot Mälaren och Saltsjön. Detta bekräftades även av bebyggelselämningarna vid det medeltida gatunätet. Därför har så pass mycket av bebyggelsen sparats under fyllnadsmassorna här vid torgets norra del.

En annan anledning till att 1600-talspalatsets källare var så intakta, är att de hade utnyttjats i senare bebyggelse. Efter branden 1759, då både palatset och det intilliggande sockerbruket eldhärjades, rev man byggnaderna men behöll källarvåningarna som inte var skadade och byggde nya hus på dessa. Därför kunde en mängd byggnadsskeden avläsas i murverket. Här och var fanns förstärkningar, igensatta källarluggar och till och med hela rum som inte hade utnyttjats i de senare uppförda byggnaderna.

Dessa senare byggnader utgjordes av ett nytt sockerbruk samt ett bostadshus som uppfördes åren direkt efter branden, 1760 respektive 1761, på det gamla Lohiska bruket och palatsets västra flygel. Palatshuvudbyggnadens gamla källare täcktes över med tak och utnyttjades som magasin till sockerbruket. Efter branden hade nämligen intressenterna i Södermalms sockerbruk med grosshandlaren Anton Hindrik Gimnich i spetsen köpt upp palatstomten av familjen Posse.

1862 ordnades den övertäckta källartomten närmast torget upp, den del som nyttjats som magasin, och ett vackert hyreshus i fem våningar uppfördes på det gamla palatsets murar. På så sätt har Leijonancers och de la Gardies en gång så pampiga byggnad fått leva kvar, om än i ny skepnad genom århundraden och de gamla grundmurarna fått bära upp moderna byggnader.

Vy från Gamla stan mot bebyggelsen runt Södermalmstorg vid början av 1950-talet. Åboms hyreshus är rivet och snart skall även sockerbruket med den breda barockgaveln från 1760 jämnas med marken. Foto SSM.

I kvarteret Mälaren hade Stadsmuseets arkeologer under hela utgrävningen ett fint samarbete med uppdragsgivaren Gatukontoret och entreprenörerna Binab och Siab.

P N

Litteratur:

- Blom, H.: Slussområdet bebyggelse i äldre tider. S:t Eriks årsbok 1933.
 Dahlgren, E. W.: Louis de Geers hus i Stockholm. S:t Eriks årsbok 1919.
 Lundin, C. och Strindberg, A.: Gamla Stockholm. 1882.
 Ljung, J. Å. och Nelson, P.: Kritpipelagret hos Dufwenberg och Nordström. Stadsvandringar 8, 1985.
 Magalotti, L.: Sverige under år 1674. 1912.
 Meyersson, Å.: Befolkningen på Södermalm år 1676. S:t Eriks årsbok 1943.
 Munthe, A.: Västra Södermalm. 1959.
 Nordberg, T. O:son: Söderport och Slussen 1935.
 Råberg, M.: Stadsplan och stenbebyggelse på Södermalm i Stockholm under 1600-talet. Lic. avh. 1968.